

Hermina Jug-Kranjec

Filozofska fakulteta, Ljubljana

O POMENSKI IN STILNI VLOGI BESEDNEGA REDA PRI OBLIKOVANJU SPOROČILNE PERSPEKTIVE Povedi*

Besedni red nastopa v jeziku kot slovnično, pomenskorazlikovalno in stilno sredstvo. Vse tri vloge besednega reda so med seboj povezane in druga od druge odvisne. Združujejo se v osnovno vlogo besednega reda, ki je v oblikovanju razumljive, enopomenske povedi.

Slovnična vloga besednega reda prevladuje v jezikih s tako imenovanim »stalnim« besednim redom, npr. v angleščini. Skladenjska vloga besed in besednih zvez kot neposrednih sestavin povedi je v teh jezikih določena z njihovo besednoredno razmestitvijo v povedi. Pomenskorazlikovalna vloga je omejena predvsem na razlikovanje med slovnično oz. logično pravilno in nepravilno oblikovano povedjo ali pa med pomensko različnima povedma¹. V jezikih, v katerih je skladenjska vloga besed in besednih zvez večinoma določena z oblikoslovnimi sredstvi, je pomenskorazlikovalna vloga besednega reda drugačna. Z njim v okviru členitve po aktualnosti oblikujemo sporočilno perspektivo povedi. Tak jezik je tudi slovenščina. Če torej upoštevamo še stilno vlogo besednega reda, lahko rečemo, da s spremenjenim besednim redom neposrednih sestavin povedi v slovenščini oblikujemo troje vrst povedi:

- a) povedi z drugačno sporočilno perspektivo,
- b) stilno zaznamovane povedi z obrnjeno stavu izhodišča in jedra in
- c) povedi s stilno zaznamovano zgradbo frazne strukture v okviru izhodišča ali jedra.

V tem članku se bomo ukvarjali predvsem s prvima dvema oblikama povedi.

* Analiza konkretnega besedila je obenem tudi preverjanje in dopolnjevanje teoretične informacije o obravnavanih problemih. Ko sem analizirala besedni red v Pregljevem romanu *Bogovec Jernej*, sem v literaturi o besednem redu v slovenščini pogrešala natančnejše kriterije za določanje pomenske opaznosti v povedih z enakimi leksikalnimi sestavinami, a zamenjanim vrstnim redom. Ker brez njih pomenska in stilna analiza besedila – tako umetnostnega kot neumetnostnega – ni mogoča, sem jih poskušala določiti. Pri tem sem se oprla na izsledke češkega in novejšega ruskega jezikoslovja, predvsem na dognanja, do katerih sta v razpravah in knjigi o besednem redu v ruščini prišli sovjetski jezikoslovki O. Krylova in S. Havronina.

¹ Tu mislimo na obvezno razmestitev aktantov v povedi, zgrajeni po skladenjskem vzorcu *osebek – povedek – predmet*. Razmestitev cirkumstantov v povedi je bolj »svobodna« in je z njo mogoče izraziti tudi sporočilno perspektivo. (Primeri: *The chimpanzee ate some bananas. : * Some bananas ate the chimpanzee. – The horse kicked the rider. : The rider kicked the horse. – Yesterday John went to London. : John went to London yesterday.* Prim. Lyons 1975, 78–79 in 226–27. Drugi primer je iz knjige D. Blaganje – I. Konte: *Modern English Grammar*. Lj. 1979.)

Besedni red in sporočilna perspektiva povedi v okviru objektivne členitve po aktualnosti

V slovenščini besedni red zelo redko odloča o skladenjski vrednosti delov povedi, in sicer le v primerih, ko ta ni določena z oblikoslovnimi sredstvi (*Tele gleda žrebe.*)² Če pa v angleški povedi *John loves Mary (John ljubi Mary)* – spremenimo besedni red, se spremeni tudi pomen povedi: *Mary loves John (Mary ljubi Johna)*. Slovenski prevod kaže, da povedi nista sinonimni, saj prva poved, ki govori o Johnovem nagnjenju do Mary, ne vključuje sporočila, da tudi Mary ljubi Johna, in obratno. V slovenščini pa povedi z zamenjanim besednim redom *Janez ljubi Mojco* in *Mojco ljubi Janez* govorita izključno o Janezovem nagnjenju do Mojce, sta torej v tem smislu sinonimni. Nista pa sinonimni glede na sporočilno perspektivo, ki je urejena s členitvijo po aktualnosti. SS 1976 določa ureditev sporočilne perspektive povedi takole: »Razen pri vprašalnih stavkih z vprašalnimi zaimkom najprej povemo manj važni del sporočila (v mnogih primerih se navezuje na že povedano), nato pa važnejši.«³ V povedi *Janez ljubi Mojco* tvori važnejši del sporočila – jedro – predmet *Mojco*, v povedi *Mojco ljubi Janez* pa osebek *Janez*. V slovenščini je torej možnost, da z besednim redom v okviru členitve po aktualnosti posameznim delom povedi pripišemo večji oziroma manjši pomen in tako povedi pomensko modificiramo. Takšno spreminjanje pomena povedi dosežemo v govoru tudi s poudarjanjem. Govoreči s poudarjanjem opozori naslovnika na to, kateri del povedi je pomembnejši.⁴ Piščoči pa opozori naslovnika na pomembni del povedi tako, da uporabi priložnostni besedni red. Stavčni člen oz. člene, ki jih hoče poudariti, umesti v jedro povedi. (Mogoča je seveda tudi rešitev z drugačnim tiskom, vendar je redka.) Pogostnejši od priložnostnega besednega reda je pričakovani besedni red.⁵ O njem govorimo, kadar se v povedi uresniči skladenjska struktura splošnega stavčnega vzorca, temelječega na vzorcu fraznih struktur, predvsem na zgradbi glagolske fraze. V tako oblikovani povedi se členitev po aktualnosti ujema s skladenjsko členitvijo (*Janez ljubi Mojco.*).

Tako pričakovani kot priložnostni besedni red sta torej v slovenščini sredstvo, s katerim avtor oblikuje sporočilno perspektivo povedi kot dela nadpovednega besedila. Na to še vedno prevečkrat pozabljamo, kljub Breznikovim opozorilom, da je treba upoštevati »misljeni odstavek«⁶ oz. »govor« in njegovim očitkom jezikoslovcem, ki so se pred njim ukvarjali z besednim redom. Kot »vsem skupn(o) največj(o) napak(o)« jim namreč očita, »da določajo stavo po posameznih, iz konteksta iztrganih stavkih, zato ne morejo podati nobenega zadovoljivega rezultata.«⁷ Če pričakovani in priložnostni besedni red opazujemo v daljšem zaključnem besedilu, vidimo, da je oboja stavo stilno nezaznamovan, mogoča tudi v strokovnem in znanstvenem jeziku.⁸

Prvo vprašanje, na katero moramo odgovoriti, je, v kakšnem hierarhičnem razmerju sta skladenjska členitev in členitev po aktualnosti. Primerjajmo ju v povedih, kjer sta pričakovani, predvsem pa priložnostni besedni red določena s sobesedilom.

I. Pozno zvečer je. *Janez piše pismo.* Naslovi ga na ravnateljše šole.

² Prim. SS 1976, 541.

³ Prim. SS 1976, 533.

⁴ Prim. SS 1976, 447–48.

⁵ Navadno se uporabljata poimenovanji priložnostni (okazionalni) in običajni (uzualni) besedni red. Pomenska opozicija lahko pripelje do napačnega sklepanja, da je normalen, tj. stilno nezaznamovan, samo običajni, ne pa tudi priložnostni besedni red. Zato uporabljam izraz pričakovani besedni red.

⁶ Tako poimenuje Breznik zaključeno sporočilo, daljše od povedi (diskurz).

⁷ Prim. Breznik 1908, 259–60.

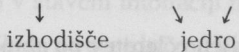
⁸ Stilne nezaznamovanosti glede stave izhodišča in jedra v povedih s priložnostnim besednim redom pa ne smemo mešati s pomensko zaznamovanostjo povedi s posebno sporočilno perspektivo, ki je nujno predmet stilistične raziskave.

II. Sklenili so, da mu napišejo pismo. *Pismo piše Janez*. S težavo se prebije čez uvodne besede.

III. Nima se smisla razburjati zaradi Janezovega poznega odgovora. *Janez pismo piše*. Ko ga bo končal, ga bom sama nesla v nabiralnik.

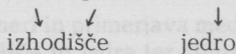
Vse tri povedi imajo iste leksikalne sestavine. Druga in tretja poved sta pomenska modifikacija prve povedi. V vseh treh povedih si izhodišče in jedro sledita v normalnem zaporedju, zapolnjeni pa sta vsakokrat z drugimi stavčnimi členi.

I. osebek – povedek – predmet

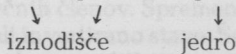
Pričakovani in uresničeni stavčni vzorec se ujemata.

II. predmet – povedek – osebek

Pričakovani in uresničeni stavčni vzorec se ne ujemata.

III. osebek – predmet – povedek

Pričakovani in uresničeni stavčni vzorec se ne ujemata.

Tretji primer dokazuje, da so odnosi členitve po aktualnosti nadrejeni odnosom skladenjske členitve. Predmet, ki je v skladenjski členitvi dopolnilo povedka, je v aktualni členitvi del izhodišča, povedek pa je jedro. Glagolska fraza *pisati pismo* je s tako delitvijo razbita, zato je ne občutimo kot invertirano. Da je *pismo* del izhodišča, je mogoče opaziti tudi v segmentaciji povedi.

Navedeni primeri obenem ponazarjajo trditev, da vsak od štirih glavnih stavčnih členov v povedi ob primernem sobesedilu lahko nastopa kot jedro. Na to opozarja že Toporišič, vendar se njegova trditev in zgled nanašata le na besedilo, tematizirano po vzorcu *jedro 1 = izhodišče 2, jedro 2 = izhodišče 3 itd.*,⁹ ne pa na povedi z istim leksikalnim sestavom, a z različno besednoredno ureditvijo (pri normalnem zaporedju izhodišča in jedra) v različnih sobesedilih.

Priložnostni besedni red pa najdemo tudi v povedih, pri katerih vpliva sobesedila ni mogoče dokazati. Na to je opozorila že Breda Pogorelec: »Podobno učinkujejo tudi posebne rešitve besednega reda. Zvezo s semantiko celotnega dela, v katero uvajajo, kažejo sicer teoretično nemotivirani začetni stavki v besedilih. Čeprav bi na začetku zaradi nemotiviranosti pričakovali vzorec, v katerem je osebkova beseda na prvem mestu, je poved realizirana po možnostih, ki jih omogoča načelo členitve po aktualnosti: osebkova beseda je postavljena na konec, dinamična perspektiva je tako uprta na pomensko jedro povedi. (Krčmar Elija: *Na hrib je stopil tujec.*) Bistvo take figure razlagam z asociativnim nasprotovanjem med realizacijo v povedi in med izhodiščnim univerzalnim vzorcem na sintagmatski ravnini.«¹⁰

Priložnostni besedni red je v taki povedi znanilec posebne, pomensko aktualizirane perspektive povedi v okviru objektivnega besednega reda. Taka na videz nemotivirana sporočilna perspektiva pa nas obenem spomni, da, razen v dvogovoru, kjer enakopravo sodelujeta oba udeleženca, pomensko perspektivo besedila oblikuje avtor sporočila. Ta sicer ves čas ohranja zvezo z naslovnikom, tako da pri uvajanju novega opozarja na že znano, dano, obenem pa izhaja iz sobesedila okoliščin, ki naslovniku niso vedno znane, izbira

⁹ Tam ob cesti je sedel zbor beguncev: nekaj moških, sicer ženske in otroci. Nekateri so imeli svežnje obleke in posteljnine, večina pa ničesar. Krog njih so bili zbrani otroci iz vse vasi. Prim. SS 1976, 533.

¹⁰ Prim. JiS 1974/75, 276.

iz njega dele sporočila in jih razvršča po pomembnosti. To osnovno načelo tematizacije velja še zlasti za umetnostna besedila.

Besedni red v okviru subjektivne členitve po aktualnosti

I. Janez je odpotoval.

II. Odpotoval je Janez.

III. Odpotoval je Janez.

Če v prvi povedi spremenimo besedni red, dobimo glede na različno členitev po aktualnosti lahko poved z drugačno sporočilno perspektivo (drugi primer) oziroma poved z zamnjano stavo izhodišča in jedra (tretji primer).

Oglejmo si razmerje med prvo in drugo povedjo:

Janez je odpotoval.
osebek – povedek
I J

Odpotoval je Janez.
povedek – osebek
I J

V drugi povedi se zaporedje izhodišče – jedro ni spremenilo, spremenila pa se je sestava obeh: osebek, ki je v prvi povedi izhodišče, je postal jedro druge povedi, povedek, ki je v prvi povedi jedro, ima v drugi vlogo izhodišča. Glede na členitev po aktualnosti sta torej obe povedi nezaznamovani, pomensko pa se razlikujeta glede na sporočilno perspektivo. Prva odgovarja na vprašanje *Kaj je z Janezom?* ali *Kje je Janez?*, druga na vprašanje *Kdo je odpotoval?*

Razmerje med prvo in tretjo povedjo pa je drugačno:

Janez je odpotoval.
osebek – povedek
I J

Odpotoval je Janez.
povedek – osebek
J I

Obe povedi se ujemata v naslednjem:

- 1) Leksikalna sestava je enaka.
- 2) Pomensko sta povedi istovetni. Obe odgovarjata na vprašanje *Kje je Janez?* oziroma *Kaj je z Janezom?*
- 3) Sestava izhodišča in jedra se ni spremenila: v obeh povedih je osebek izhodišče, povedek pa jedro.

Povedi se razlikujeta:

- 1) V zaporedju izhodišča in jedra.
- 2) V stavčni intonaciji. V prvi povedi je stavčna intonacija nevtralna, v drugi zaznamovana – jedro ima emfatični poudarek.

Glede na besedni red sta si povedi v razmerju stilno nezaznamovana : stilno zaznamovana.

Razmerje med drugo in tretjo povedjo:

Odpotoval je Janez.
povedek – osebek
I J

Odpotoval je Janez.
povedek – osebek
J I

Povedi se ujemata:

- 1) Leksikalna sestava obeh povedi je enaka.
- 2) Enak je tudi besedni red v obeh povedih.

Povedi se razlikujeta:

- 1) V zaporedju izhodišča in jedra,
- 2) v tem, da pomensko nista istovetni, ter
- 3) v stavčni intonaciji in poudarku.

Glede na besedni red sta torej povedi v razmerju stilno nezaznamovana poved s posebno pomensko perspektivo : stilno zaznamovana poved.

Primeri in primerjava med aktualno in skladenjsko členitvijo kažejo, da tudi inverzija izhodišča in jedra ter stilna zaznamovanost kot njena posledica nastaneta s spremembo reda besed kot sestavnih delov aktualne členitve, ne pa s spremembo reda besed kot stavčnih členov. Spremenjeni besedni red sam po sebi ne zadošča, da bi neki povedi pripisali invertirano stavo. Šele spremenjeni besedni red in emfatični poudarek na jedru kot začetku povedi¹¹ sta znamenje, da gre za zamenjano stavo izhodišča in jedra.¹²

Primerjava med prvo in tretjo povedjo opozarja na to, da sta dve povedi z enako leksikalno sestavo, a z različnim besednim redom v razmerju stilno nezaznamovano : stilno zaznamovano le takrat, kadar sta pomensko istovetni¹³. Ta kriterij nam lahko prihrani marsikatero napačno domnevo glede zamenjane stave izhodišča in jedra v umetnostnih besedilih. Taka stava je namreč v pisanih besedilih dokaj redka,¹⁴ predvsem v proznih, nekoliko pogostejše jo nahajamo v poeziji in dramatik. Zdi se, da je prav emfatični poudarek eden od vzrokov za takšno stanje. Razen z grafičnimi sredstvi (razprti tisk itd.) avtor namreč ne more opozoriti naslovnika, da gre za takšno stavo. Uporabi jo lahko samo takrat, kadar je poved vpeta v sobesedilo, iz katerega je razvidno, da gre za zamenjano stavo izhodišča in jedra, ne pa za poved s posebno sporočilno perspektivo in normalno aktualno členitvijo. V govoru pa nevarnosti zamenjave med tema dvema tipoma povedi ni, zato je taka stava pogostejša. Pogoste pa so v govornem jeziku tudi nemotivirane inverzije izhodišča in jedra, ki spadajo na ravnini členitve po aktualnosti v podobno skupino kot anakolut na skladenjski ravnini. Na to opozarja Toporišič: »Do zelo čudnega besednega reda pa dostikrat pride v prostem govornem jeziku, ker govorečemu, ko začne govoriti, še ni v zavesti celoten skladenjski vzorec, in pač začne govoriti, kar mu najprej pride na misel.«¹⁵ To omenjam ne samo zato, ker je treba ločiti motivirane inverzije v govoru od nemotiviranih, ampak tudi zato, ker jih pisatelji v scenskih prizorih pogosto posnemajo in z njimi stilizirajo dvogovor v smislu prostega govornega jezika.

Tako pri povedih z nezaznamovano kot tudi pri povedih z zamenjano stavo izhodišča in jedra pride do besednorednih inverzij tudi v frazah znotraj izhodišča in jedra. Ker je to področje besednega reda v slovenščini izredno natančno in obširno obdelano¹⁶, ga v tem delu članka nisem omenjala. V drugem delu članka, ki bo na gradivu prikazal besednoredno ureditev skladenjsko bolj razvite slovenske povedi in njeno povezanost z nadpovednim besedilom, jih bom poskušala sproti obravnavati.

¹¹ Prim. SS 1976, 542.

¹² Prim. SR 1967, 253.

¹³ Prim. Krylova-Havronina 1975, 137–43.

¹⁴ Na to posebej opozarja Grammatika sovremennogo russkogo jazyka 1970.

¹⁵ Prim. SS 1976, 542.

¹⁶ Glej opis fraznih struktur in stilno opaznih odmikov od njihove nevtralne zgradbe v SS 1976.

Literatura:

- Adamec, P.: Poriadok slov v sovremennom ruskom jazyke. Praha 1966.
- Breznik, A.: Besedni red v govoru. DS XXI, 1908, 222–30, 258–67.
- Červenka, M.: O tematyčnym następstwie. V: Tekst i język. Wrocław itd. 1974, 85–97.
- Daneš, F.: Semantyczna i tematyczna struktura zdania i tekstu. V: Tekst i język. Wrocław itd. 1974, 23–39.
- Grammatika sovremennogo ruskogo literaturnogo jazyka. (Otv. red. N. Ju. Švedova). Moskva 1970.
- Krylova, O. A. – Havronina, S. A.: Porjadok slov v ruskom jazyke. Moskva 1976.
- Lyons, J.: Einführung in die moderne Linguistik. 4. Auf. München 1975.
- Martemianov, J.: Problem aktualnego rozczłonkowania. V.: O spójności tekstu. Wrocław itd. 1971, 21–46.
- Mathesius, V.: O tak zvaném aktualním členění větěm. SaS 1939, V: O spójności tekstu. Wrocław itd. 1971, 7–19.
- Mistrik, J.: Slovosled a vetosled v slovenčine. Bratislava 1966.
- Pogorelec, B.: Metodologija jezikovnostilistične raziskave Cankarjeve proze. JiS XX, 1974/75, 272–77.
- Toporišič, J.: Slovenski jezik na pločama. Zagreb 1961.
- Toporišič, J.: Besedni red v slovenskem knjižnem jeziku. SR XV, 1967, 251–74.
- Toporišič, J.: Slovenska slovnica. Maribor 1976.

Boris Paternu

Filozofska fakulteta, Ljubljana

OB ADAMIČEVEM PISATELJEVANJU*

Adamičeva pripovedna proza poleg mnogih zgodovinskih, socioloških, ideoloških in političnih vprašanj, ob katerih je zbran večji del simpozijskih prispevkov, sproža tudi celo vrsto vprašanj, ki sodijo v območje literarne vede, njene teorije, poetike in estetike.

V prvi krog tega območja gotovo sodi vprašanje svojevrstne notranje dvojnosti, lahko bi rekli hibridnosti Adamičeve leposlovne proze. Ko se spustimo v svet njegove literature, se namreč kmalu znajdemo na previsu dveh bistveno različnih pripovednih ustrojev. Branje nas namreč nenehoma vodi sem in tja ob meji dveh močno različnih vrst pripovedi. Gre za prozo, ki se vselej giblje med mislijo in podobo, med dokumentom in fikcijo, med publicistiko in literaturo. Branje, ki se tega ne zaveda, lahko pripelje do precejšnjih zmot. Tako tistega, ki se veseli, da ima v rokah dokument, kot onega, ki je pripravljen samo na srečanje z literaturo kot literaturo. V resnici gre za svojevrstno prepletanje obojega in nenaivno branje bo najbrž poskušalo slediti obema tokovoma znotraj Adamičevega pisanja in ju ujeti v skupnih učinkih.

Pred literarno znanostjo in njenim raziskovanjem se pojav odpira v tejle podobi. Izhajati je najbrž treba iz Adamičeve literarno oblikovalne stremljivosti, ki je v resnici močnejša, kot se zdi na prvi pogled in kot mislijo nekateri, ki je skoraj ne vidijo. Celo pri pisanju spominskih del, na primer *Smeha* v *džungli* ali *Vrnitve* v *rodni kraj* Adamičeve pisanje močno presega kronikalno reprodukcijo stvari. Ugotovimo lahko vrsto prijemov, s katerimi Adamič življenjsko gradivo namešča ali predeluje tako, da izkustveno resničnost premika v območje svobodne literarne fikcije. Postopki, ki vodijo v domišljjsko pretvorbo in so nosilci fikcije, bi se dali ugotoviti na vseh ravneh njegove pripovedi: od urejanja snovi v zaokroženo zgodbo (z začetkom, vzponi in koncem) mimo portretiranja oseb (se pravi odbiranja in gradnje psiholoških lastnosti) pa tja do komponiranja večjih pripovednih sklopov ali celote (pri čemer lahko najdemo množico novelističnih ali romaneskni

* Diskusijski prispevek na Adamičevem simpoziju, septembra 1981 v Ljubljani.